

УДК 821.163.41'06-31.09 М. Павич

РОМАН “ХОЗАРСЬКИЙ СЛОВНИК” У КОНТЕКСТІ ЖАНРОВИХ ПОШУКІВ М. ПАВИЧА

Зоряна ГУК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра слов'янської філології,
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна
тел. (0038 032) 239 47 70, e-mail: zoranahuk@ukr.net*

У статті розглянуто основні аспекти постмодерністського історичного роману “Хозарський словник” у контексті жанрових пошуків сербського письменника Мілорада Павича. Досліджено жанрові інновації, особливості категорії історизму, оповідної структури, концепту інтертекстуальності.

Ключові слова: Мілорад Павич, жанр, історичний роман, оповідна структура, історизм, постмодернізм, сербська література.

Основними питаннями генологічної проблематики є дослідження найрізноманітніших жанрових модифікацій, проблеми “взаємопроникнення” жанрів, їхньої гнучкості та еластичності. Як найпрезентабельніший вид епіки роман здатен до еволюції, трансформації формальних і тематичних констант. За влучним спостереженням української дослідниці Н. Бернадської: “Роман не має твердо усталеного канону. Порівняно з іншими епічними жанрами це найбільш “вільна” форма, нескута внутрішніми нормативами, форма, яка дозволяє широкий спектр пошуків у доборі та розміщенні художньо осмислюваного матеріалу...” [2: 1]. Роман є оперативним жанром, структурно-композиційні особливості якого забезпечують можливість випробування і впровадження нових літературних прийомів. Постійно модифікуючись, трансформуючись, цей вид епіки в теоретичному контексті є полем для наративних можливостей. Мобільність роману виявляється в постійному оновленні його поетики. Романістика, пов’язана з історичною тематикою, була й залишається пріоритетною для прозаїків через поєднання двох аспектів – історичного та художнього.

Дослідженням проблем жанру історичного роману займалися в українській та сербській літературах М. Ільницький, Н. Копистянська, С. Андрусів, П. Рудяков, Н. Бернадська, Д. Пешорда, Р. Сладоевич, І. Славнич, М. Недич, Д. Норіс, Я. Михайлович та ін. Натомість є мало праць, присвячених теоретичному осмисленню сучасного постмодерністського роману. Метою нашого дослідження є окреслення жанрових інновацій, категорії історизму, оповідної структури, концепту інтертекстуальності, основних художніх особливостей постмодерністського історичного роману “Хозарський словник” сербського письменника М. Павича.

Всесвітньо відомі письменники Дж. Барт, У. Еко, М. Павич є творцями взірцевих постмодерністських історичних романів. Формальний бік таких творів тяжіє до складної оповідної структури, а змістовий – до розгалуженого сюжету, оригінального моделювання просторово-часових параметрів, множинності поглядів на основну подію. Постмодерністський роман відображає світоглядні концепти постмодернізму, що передбачають звільнення культури від канонів, обмежень, стереотипів. У постмодерністській

художній практиці домінують множинність, еkleктичність, мозаїчність, інтертекстуальність. Тут порядкує принцип свободи в конструюванні художнього космосу. Одна з головних констант постмодернізму полягає в літературній грі.

Розглянемо поетику та проблематику постмодерністського історичного роману “Хозарський словник” М. Павича, виходячи з таких позицій: постмодерністського літературного втілення, статусу історичного шару (співвідношення історичних фактів і вигадки) та функції літератури (національно-дидактичної, ігрової (розважальної)).

Роман “Хозарський словник” є своєрідним “практичним посібником” з постмодернізму, ілюстрацією постмодерністських положень про структуру, принципову множинність, випадковість, про художню кореляцію автор – читач. М. Павич зацентрував увагу на особливій моделі прози з історичною тематикою, застосовуючи прийоми з арсеналу постмодернізму. Романна творчість цього письменника, який відкидає традиційні оповідні моделі, дає підстави назвати його “конструктором структур”. Структурні новації для Павича – це *punctum saliens*, головна домінанта побудови роману, оправа, в яку “вливається” зміст. Тріадний поділ “Хозарського словника” на християнську, єврейську та мусульманську частини зумовили першоджерела, що становлять історичне підґрунтя роману. Тож історичну проблематику розглянуто в багатьох перспективах. З урахуванням багатогранності позицій, презентованих поглядів створено романне багатоголосся і багатоаспектну нарацію. Постійно наявна багатозначність є гарантом естетичності твору та його історичної живучості. Єднальною ланкою є, натомість, структура ітерації, що уособлює авторське моделювання художнього експерименту. Структураліст Ян Мукажовський наголошував на енергетичному і динамічному характері структури: “Показником динамічності структури є ... факт, що завдяки своєму енергетичному характеру окремі функції та їхні взаємостосунки зазнають постійних трансформацій. Саме через це структура як цілість перебуває в постійному русі...” [5: 355]. Сутністю постмодерного літературного твору є його складна динаміка, якій притаманні: самоорганізація, розгалуження, ітерація, симетрія, асиметрія, спільне існування ладу і хаосу, непередбачуваність. “Нелінійне письмо” є виразом постмодерністського мислення М. Павича. Фрагментарність словникових статей у площині роману, а також можливість перерозташування матеріалу засновуються саме на словниковій структурі. Структурна множинність тексту ілюструє спектр його можливих тлумачень. Постмодерністський дискурс руйнує однозначність, тягнє до багатозначності, альтернативності, до сприймання тексту одночасно з протилежних позицій. Структура уможлиблює одночасну гармонійність і перерваність матеріалу, стає знаряддям вивчення тексту, забезпечує вибір як ефективне інтерпретаційне починання. Множинність тексту уможлиблюється також за допомогою використання палімпсесту як вагомого елемента прозової композиції. Палімпсест є центральною інтертекстуальною фігурою, яку М. Павич успішно використовує. Самі хозари є палімпсестом, втраченим чи стертим текстом історичних подій, які потрібно знову написати. Авторська експериментальна гра з інтертекстом видозмінює жанрову структуру роману.

При розгляді статусу історичного шару твору нас передусім цікавитиме історизм автора “Хозарського словника”, його підхід до показу і оцінки подій минулого. Історична концепція роману передбачає відновлення епох, достовірних історичних фактів, подій, виходячи з кількох перспектив. М. Павич прагне зміцнити і розвинути виявлену множинність в її легітимності, своєрідності. Полісемантичність “Хозарського словника” полягає в синтезі (симбіозі) різних поглядів на одну історичну подію, причому кожен з них документально зафіксований в історії. Різні висвітлення історичних фактів, напруга між рівнозначними частинами роману, смислова парадоксальність утворюють складну систему опозицій (відмінностей і подібностей). Конструкція з опозицій, значна віддаленість подій в часі та суперечливість документальної основи стосовно хозарського питання

підважують категорію історизму. Постмодерністське осягнення історичного минулого передбачає радше пошук дисенсусу, розбіжностей, ніж консенсусу, однастайності. Для Мілорада Павича важливе обігрування різнорідних історичних фактів з їхнім подальшим художнім відтворенням у постмодерному ключі. Авторська уява відновлює історичні події за окремими документами, не оминаючи гри з категоріями реального і фіктивного. Художній світ “Хозарського словника” поєднує історичні та фантастичні компоненти: достовірні історичні події оповіті вигадкою, домислами та містерією сну. Інтерпретація історичного чергується з фантастичними елементами, завдяки чому закономірність, виявлена за допомогою архетипу, не постає остаточною істиною. Поетика гри з історією та історичними містифікаціями, що притаманна Х. Л. Борхесу і У. Еко, допомогла Мілораду Павичу поєднати історичні та фантастичні елементи. Створений ним текст потребує ідеального читача, бо лише він (*super reader*) під час уважного читання (*close reading*) може розпізнати, чи запис про хозарів, за влучним висловом сербського літературознавця П. Палавестри, є автентичним свідченням Ібн-Фаблана з X ст., містифікацією з лексикона XIII ст. чи сучасним апокрифом з “Хозарського словника” [6: 1745]. Адже роман заснований на історизмі, який підтверджують документи, що подані на початку оповіді, перетвореної в дедуктивний ланцюжок. Український дослідник Павло Рудяков стверджує таке: “М. Павич у своєму романі “розорує” історію, остаточно перетворюючи її з опису певних “історичних” подій у цілком хронологічно невпорядковану сукупність напівреальних, напівнереальних і легендарно-фантастичних фрагментів та епізодів” [7: 154]. Зауважмо, що “Хозарський словник” є ілюстрацією хаотичної природи постмодерністської свідомості. Історизм цього роману відображає полівалентність, мультиваріантність постмодерної епохи. Постмодернізм оспорує фігури єдності, порядку, ідентичності, впевненості, консенсусу й авторитету. “Хозарський словник” є типом художньої прози, в якому дискурсе історичного роману поєднується з фантастикою або ж вигаданими історичними фактами. Художній світ цього Павичевого твору насправді чітко організований, оскільки в його структурі наявні робочі механізми, що зорієнтовані на об’єднання різнорідних текстових утворень в єдине органічне ціле. Це насамперед чітка словниково-енциклопедична композиція твору, поради щодо способу читання, зазначені у “Попередніх заувагах” до роману, обчислення, вказане в APPENDIX II (1689 + 293 = 1982), що зводить до однієї площини різні епохи минулого та сучасності.

Національно-дидактична функція літератури передбачає розгляд питань історичної правди в художньому обрамленні, реалізацію певних ідей на матеріалі подій минулого. М. Павич використав мотив зникнення одного народу з історичної сцени з метою прямої або опосередкованої аналогії з сучасністю. На першому місці в М. Павича постає питання історичної долі народу, розпад і зникнення якого супроводжуються вимиранням мови. Хозарська історія є пересторогою до збереження власної ідентичності. У цьому полягає просвітницька концепція історії. Отже, історія – це не просто декоративні куліси, це ілюстративний матеріал для сучасних проблем. На прикладі “Хозарського словника” бачимо, що постмодерністський історичний роман перебуває в тісному зв’язку з сьогоденням, у якому теж є загроза зникнення автентичних цінностей. Про дидактичну функцію історії в постмодерністських творах писала і Лінда Хатчен у “Поетиці постмодернізму”: “... історію замінює поцінування історії, відкриваючи спосіб, у який ми надаємо значення минулому, як історії перетворюємо в Історію” [9: 354].

Постмодерністська техніка письма імпліцитно налаштовує читача на гру. Ігровий принцип – широко вживаний естетичний прийом постмодернізму. Експериментальні романи М. Павича роблять читання творчим процесом (*reading as construction*), що вимагає від інтерпретатора активності для створення власного варіанта тексту. Автор обирає стратегію вільної інтелектуальної гри з читачем, забезпечуючи множинність

інтерпретації. “Хозарський словник” щоразу по-новому реалізовується під час прочитання, щоразу в нових аспектах, утворюючи нове повідомлення. Діалог із читачем для Павича стає програмним принципом. Причому діалог може бути мультимедійним, оскільки роман виданий і в електронній версії. В такому разі читач стає співучасником, попутником у віртуальній гіперкнизі, хозарській енциклопедії. Електронні засоби уможливають комбінування тексту, графіки, рухомість образів та звукове оформлення. Це ігрова ланка в багатоступеневій системі наближення сприймача до твору. Літературний твір у такий спосіб виконує ігрову (розважальну) функцію, вимагаючи креативної співпраці читача. Адже ідеальний роман постмодернізму повинен певним чином опинитися поміж елітарною та масовою прозою, щоб зуміти привернути ширший прошарок публіки.

Спробуємо сфокусувати увагу на жанровій специфіці “Хозарського словника” М. Павича. Жанрова сутність постмодерністського роману виявляє ті типологічні процеси, що характерні для постмодернізму загалом. При спробі окреслення жанрового новаторства М. Павича в царині історичного роману важливо відзначити жанрову оригінальність “Хозарського словника”, що відкрив новий розділ в історії роману. Вже сама повна назва цього твору – *Хозарський словник. Роман-лексикон на 100.000 слів* – вказують на його жанрову амбівалентність. Письменник вирішив відмовитись від романної ритуалістики і використати приховану в цьому жанрі потенційну можливість до певного урізноманітнення форм літератури, усвідомивши, що виснажена традиційна романна форма потребує структурних новацій. У Павичевій романній творчості царина жанрова, формальна стає полем для експерименту. Дослідивши жанрову специфіку роману та звернувшись до постмодерної теорії тексту, М. Павич розробив власну *філософію романної форми*. Автор трансформував цей жанр з позицій постмодерністського світогляду, що дало сподіваний ефект новизни. Роман “Хозарський словник” є виявом нових аспектів романного мислення письменника, переосмислення сутнісних жанрових параметрів і свідченням рухомості цієї форми: “Я хотів ще трохи продовжити вік роману, адже всі на схилі ХХ ст. стверджують, що він переживає кризу. Я так не думаю, а гадаю, що вся література і мистецтво постійно, відколи існують, перебувають у кризі й рятуються з цієї кризи в боротьбі за існування. Я вірю, що в кризі перебуває спосіб читання роману і тому намагався його змінити” [10: 166]. У книзі “Роман як держава та інші огляди” М. Павич викладає власні думки про небажання творити традиційні романи, зокрема історичний роман. Тут подано Павичеве бачення зміни романної форми, особливості структури як обрамлення, інтегральної складової постмодерністського твору.

У творчості цього письменника роль і смисл жанрового поділу суттєво змінені, тому й не дивно, що він є творцем нових, гетерогенних форм: збірки віршів з коментарями “Палімпсести”, книги віршів з оповіданнями замість коментарів “Місячний камінь” та цілої низки експериментальних романів. Оригінальність авторської особистості полягає в тому, що його інтенції розкриваються у “вимірах” тієї чи іншої жанрової модифікації. М. Павич, будучи автором літературно-критичних праць з історії сербської літератури, збірок оповідань і романів, поезії та драм, ілюструє своєю творчістю, як з одного кореня розвиваються різні жанри, котрі змішуються. Французький літературознавець Цветан Тодоров так пояснює походження жанрів: “Відповідь дуже проста: вони походять від інших жанрів. Новий жанр завжди є трансформацією одного чи кількох старих жанрів: через інверсію, через переміщення, через комбінування. ... Ніколи не було літератури без жанрів, це – система, що переживає безперервну трансформацію” [8: 25]. Від ранніх праць з історії літератури до найновіших творів літературна творчість Павича становить одну мистецьку і поетичну єдність.

У середині самої жанрової системи постійно відбуваються зміни. Письменники перебувають у безупинному пошуку нових форм і визначень. У такий спосіб змінюються

окремі жанри і модифікується сама система жанрів. За влучним спостереженням Михайла Бахтіна: “Життя жанру полягає в його постійних відродженнях та оновленнях в оригінальних творах. Сутність кожного жанру... розкривається у всій повноті лише в тих різноманітних варіаціях його, які створюються впродовж історичного розвитку цього жанру” [1: 241]. Література перебуває в точці перетину мистецтв і дійсності, в точці перетину різних видів чи галузей мистецтва, вбираючи в себе таким чином здобутки суміжних мистецтв. Це веде до новітнього синкретизму, синтезу різних мистецтв. Літературні твори відображають цікаві процеси в житті і мистецтві. Висловлюючись про жанрові перетворення, український дослідник Іван Денисюк слушно зауважує: “Жанри рідко виступають у чистому вигляді, а існують вони як вияв складної трансформації і взаємодії творів літератури й суміжних мистецтв. Жанри довговічні й проходять історичну еволюцію” [4: 192–193].

Романи М. Павича – це суттєва ілюстрація коливання визначених меж літературних жанрів, переливання меж усіх мистецтв, переливання меж мистецтва і науки. Його намагання спрямовані на те, щоб у дусі сучасного мистецтва викликати трансформації і злиття жанрів, подарувати оповіді нову силу, яка не буде задалегідь обмежена усталеними літературними прийомами. Морфологія Павичевих романів характеризується потужним інтелектуальним струменем, вміщує літературний, історичний і культурний дискурс. Унаслідок цього кожен роман стає різновидом текстового видовища, в площині проблематики якого поєднано різні епохи людської культури, найвизначніші досягнення в галузі літератури, музики, архітектури, живопису, сучасних технологій. Маємо всі підстави вважати, що М. Павич у пошуках нових осягнень вдається до помноження жанрів, типів, способів та стилів писання, це значно розширює кордони теоретичного дискурсу. “Деканонізація жанрів, їхня гібридизація, дифузія і взаємозаміна не є випадковими – поступово посилюючись у національних літературах, ці процеси стали характерними естетичними орієнтирами доби Модерну й Постмодерну, означивши розширення творчої свободи митця і публіки” [3: 202]. Відхилення від усталеної моделі романного жанру, процеси гібридизації і дифузії різних жанрів у його межах демонструють мішаний тип жанрового мислення письменника-постмодерніста. Реалізація художньої креативності є однією з головних домінант Павичевої прози.

Письменник робить нові кроки в розширенні меж жанрових форм постмодерністського роману. Експериментальний роман “Хозарський словник” вносить зміни в поняття жанру роману, видозмінює поняття історичного роману, ілюструє його еволюцію. Всі романи цього письменника є не лише продуктом системи, що зберігає концепцію жанру, встановлену літературною традицією. Під впливом постмодерності переформовується, модифікується жанр роману з огляду на такі чинники:

- зміну механізмів наративності, зумовлених новими формами художнього бачення;
- художню структурованість твору;
- техніку сегментації;
- тяжіння до комбінаторної безконечності;
- нові принципи художнього поєднання елементів і побудови цілого;
- особливу концепцію незамкненого простору і часу;
- радикальну зміну авторської позиції, реалізацію коду адресації;
- вихід тексту в інші тексти, коди, знаки;
- переважання ігрових тенденцій;
- свободу читача в конструюванні власного художнього космосу;
- електронні технології та практики зручного читання;
- максимум ідей у мінімальному об’ємі;
- сприймання художньої літератури як засобу розваги.

М. Павич чинить спроби відшукання нових оповідей, обирає складний шлях експериментальних прозових форм. Реалізовує в своїй романній творчості нові форми художнього бачення і вносить зміни в поняття жанру роману, видозмінює його. Виходячи за межі, накреслені жанровою матрицею, письменник написав романи, що свідчать про еволюцію цього жанру і в змозі “змінити жанр”. Кожен роман М. Павича маніфестує розширення жанрового діапазону. Безперервність і фрагментарність, визначеність і неозначеність, динамічність, художня креативність, оригінальність, невідтворюваність, багатозначність, нелінійність у романній творчості М. Павича є яскравим унаочненням, доказом, що його романи притаманне своєрідне письменницьке новаторство. Найхарактернішими для Павичевої романної творчості є видозміна призми літературних конвенцій, втілення ідей інноваційної оригінальності та невинні пошуки.

1. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. М.: Художественная литература, 1972.
2. Бернадська Н. Теорія роману як жанру в українському літературознавстві. Автореф. дис. ... д-ра філолог. наук. К., 2005.
3. Будний В., Гльницький М. Порівняльне літературознавство. К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008.
4. Денисюк І. Жанр літературний // Українська літературна енциклопедія: В 5 т. / Відп. ред. І. Дзевєрін. К.: “Українська Радянська Енциклопедія” ім. М. Бажана, 1990. Т. 2. С. 192–193.
5. Література. Теорія. Методологія / Упор. і наук. ред. Д. Уліцька. К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006.
6. Палавестра П. Павичеви романи опсене и прерушавања // Књижевност. № 11. 1988. С. 1743–1754.
7. Руджаків П. Историја као роман. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998.
8. Тодоров Ц. Поняття літератури // Тодоров Ц. Поняття літератури та інші есе. К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006.
9. Načion L. Poetika postmodernizma. Novi Sad: Svetovi, 1996.
10. Šomlo A. Hazari ili obnova vizantijskog romana. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1991.

“DICTIONARY OF THE KHAZAR’S” IN THE CONTEXT OF GENRE SEARCHES CONDUCTED BY M. PAVIĆ

Zoryana HUK

*The Ivan Franko National University in Lviv,
The Department of Slavic Philology,
Universytetska st., 1, 79000 Lviv, Ukraine
tel. (0038 032) 239 47 70, e-mail: zorana.huk@ukr.net*

The article deals with the main features of the postmodernistic historical novel “Dictionary of the Khazar’s” in the context of genre searches conducted by Serbian author M. Pavić. The author studies genre innovations, functional peculiarities of historical words, characteristics of narration structure and intertextuality.

Key words: genre, historical novel, narration structure, historical words, postmodernism.

**РОМАН “ХАЗАРСКИЙ СЛОВАРЬ” В КОНТЕКСТЕ
ЖАНРОВЫХ ПОИСКОВ М. ПАВИЧА**

Зоряна ГУК

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра славянской филологии,
ул. Университетская, 1, 79000 Львов, Украина
тел. (0038 032) 239 47 70, e-mail: zoranahuk@ukr.net*

В статье рассматриваются основные аспекты постмодернистского исторического романа “Хазарский словарь” в контексте жанровых поисков сербского писателя Милорада Павича. Автор исследует жанровые инновации, особенности категории историзма, структуры, концепта интертекстуальности.

Ключевые слова: Милорад Павич, жанр, исторический роман, структура, историзм, постмодернизм, сербская литература.

Стаття надійшла до редколегії: 29.11.2008
Прийнята до друку: 25.12.2008